

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received : 29.09.2022
Kabul Tarihi / Date Accepted : 11.11.2022
Yayın Tarihi / Date Published : 31.12.2022
Yayın Sezonu / Pub. Date Season : Güz / Autumn

Ekonominin Temel Kavramlarına Hz. Peygamber'in (sas) Sünneti Perspektifinden Bir Bakış: Emek Kavramı Örneği¹

Teoman KÜMBET* & Abdulvahap ÖZSOY**

Anahtar Kelimeler:

Sünnet,
Hadis,
Ekonomi,
Emek,
İşçi,
İşveren

ÖZ

İnsanların çalışmadan hayatlarını idame ettirdiği bir dünyayı hayal etmek mümkün değildir. Dünyayı romantik bir bakış açısıyla değerlendiren insanlar bile en azından manevi ihtiyaçların karşılanması için çalışmanın gerekliliğini dile getirerek bunun dışında bir dünya tasavvurunun mümkün olmadığı kanaatindedirler. Dolayısıyla çalışmak bütün insanların zorunlu olarak yapması gereken evrensel bir davranış olarak görülebilir. Ancak iktisat biliminin ilgi alanına giren insanların çabalarından ziyade, üretim faaliyetlerinin ve bu faaliyetler sonucu ortaya çıkan ürünün kaynağını meydana getiren emektir. Bu çalışma emek nedir? Üretim fonksiyonundaki konumu neresidir? Nüfusun emeğe etkisi nedir? Ücret nedir? Ücretler nasıl belirlenmelidir? vb soruların cevaplarını bulmaya çalışmaktadır. Çalışmanın amacı, emek kavramının, özellikle Hz. Peygamber'in (sas) sünnetinden hareketle İslâm iktisadında nasıl değerlendirildiği; ortaya koymaya çalışmaktır.

A View to The Fundamental Concepts of Economy from The Perspective of The Prophet's (pbuh) Sunnah: Example of The Concept of Work

Keywords:

Sunnah,
Hadith,
Economy,
Labor,
Worker,
Employer

ABSTRACT

It is not possible to imagine a world where people make a living without working. Even people who evaluate the world from a romantic point of view, at least express the necessity of working in order to meet their spiritual needs, and think that it is not possible to envision a world other than this. Therefore, working can be seen as a universal behavior that all people must do. However, it is the labor that creates the source of the production activities and the product that comes out as a result of these activities, rather than the efforts of the people who are in the field of economics. What is economics science? What is its position in the production function? What is the effect of population on labor? What's the fare? How should fees be determined? Trying to find answers to questions etc. The aim of this study is to examine the concept of labor, especially Hz. How it is evaluated in Islamic economics based on the Sunnah of the Prophet (pbuh); trying to show.

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Abdulvahap Özsoy danışmanlığında 2022 yılında tamamladığımız "Hz. Peygamber'in Sünneti ve Modern İktisat Açısından Sermaye ve Emek" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Teoman KÜMBET, Öğretmen, MEB, tkerzurum@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0158-3749

** Doç.Dr. Abdulvahap Özsoy, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, avozsoy@atauni.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7408-5519

GİRİŞ

Emek; “Bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü, mesai, zahmet” (<https://sozluk.gov.tr/> 2021) anlamında kullanılan bir kavramdır. İktisat bilimi açısından bakıldığında kimi düşünürlerce aktif faktör olarak tanımlanan emek; üretim faaliyetlerinde fikren ve bedenen kullanılan insan gücüdür (Oğuz 1992, 16). Çalışma ise dar anlamda, insanın yaşamını idame ettirebilmesi için geçimini sağlayabileceği bir işle uğraşması olarak tanımlanabilirken, geniş anlamda, insanın başta kendisi olmak üzere tüm insanlığın menfaatine yönelik olarak gösterdiği her türlü çaba ve emek olarak değerlendirilebilir (Enver Uysal 2018, 3).

Eşyanın faydalı hale getirilmesi ve onun değerlendirilmesi insan emeğiyle mümkün olmaktadır. İnsan emek vasıtasıyla ürettiği şeyler üzerinde hak iddia edebilir. Dolayısıyla emek, mal ve servet sahibi olma hakkının temelini oluşturmaktadır. Bu konuda Adam Smith “dünyada oluşan servet emeğin ürünüdür” sözüyle insanoğlunun ürettiği her şeyin temelinde emeğin olduğunu dile getirmiştir (Arif Ersoy 2010, 49).

İslâm iktisadında tasavvur edilen insan, hayatın her sahasında dolayısıyla iktisadi sahada da sadece kendisinin değil, çevresinin hatta bütün insanlığın faydasını gözeterek “Müslüman insan” modelidir (Sabahattin Zaim 2010, 19-20). İslâm iktisadı diğer bütün alanlarda olduğu gibi iktisat alanında da Allah’ın emirleri doğrultusunda ahlâkî değerleri önceler ve pozitif bilimleri de dışlamaz (Sabahattin Zaim 2010, 23). İslâm’a göre kâinattaki bütün varlıkları yaratan, onları rızıklandıran yegâne otorite Allah; insan ise O’nun yeryüzündeki halifesidir. Allah halifelik görevini nasıl yerine getireceğini de gönderdiği peygamberler ve son olarak da Hz. Muhammed (sas) vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. Dolayısıyla İslâm iktisadının birinci ve en önemli prensibi insanın iktisadi davranışlarının her yönüyle Allah ve Rasulünün koyduğu ilkelere uymasındır (Khan 2017, 20-21).

1. KUR’AN’DA EMEK

Evrendeki mükemmel nizamın insanın çalışmasına uygun bir yaratılışa olduğunu (Nebe: 78/9-11; Kasas: 28/73) çeşitli âyetlerle belirten Allah, Kur’an-ı Kerim’de insanın maddi ve manevi anlamda ancak emeğinin karşılığını alacağını ifade ederek, çalışmayı kutsal bir iş olarak değerlendirmiştir (Necm: 53/39-41). Kur’an-ı Kerim’de insanın dünya ve ahiret dengesini sağlaması gerektiği belirtilerek ne ahiret için dünyadan, ne de dünya için ahiretten vazgeçilmemesi gerektiği belirtilmiş; hem dünya hem de ahiret için çalışmak emredilmiştir (Kasas: 28/77). Hatta insanın çalışmayı devamlı hale getirip bir işi bitirdikten sonra hemen diğer bir işle meşgul olması emir ve tavsiye edilmiştir (İnşirah: 94/7).

Kur’an’a göre her şeyin yegâne yaratıcısı (En’âm: 6/101-102; Ra’d: 13/16; Nûr: 24/45; Furkân: 25/2) ve mülkün sahibi Allah’tır. (Bakara: 2/116-117, 284; Âl-i İmrân: 3/109; Nisâ: 4/126, 131-132; Yûnus: 10/55-56, 68; Nahl: 16/52-53; Tâhâ: 20/6; Hac: 22/64-65; Lokmân: 31/25-26; Tegâbün: 64/1-3) Allah, insanı yeryüzünde halife olarak yaratmıştır. (Bakara: 2/30; Enam: 6/165) Kur’an’a baktığımızda insanın asıl yaratılış gayesi de yalnızca Allah’a ibadettir. (Zariyat: 51/ 56) İnsan, yapıp ettiği, hür iradesiyle karar verdiği bütün davranışlarda olduğu gibi üretim, tüketim, bölüşüm konusunda da çok çeşitli iktisadi kararlar almaktadır. Kur’an’a göre Allah’ın halifesi olarak yaratılan insan bu görevin bilinciyle hareket etmek durumundadır. Halife kelimesi İslâmî literatürde genelde dünyada Allah adına tasarrufta bulunan varlık olarak anlaşılmıştır. Halife olan insan kendisine emanet edilen tüm varlıklarda olduğu gibi iktisadi faaliyetlerinde de yalnızca halifesi olduğu Allah’ın rızasına uygun davranmalıdır. Çünkü bütün nimetler insana emanet olarak verilmiştir ve insan mülkün asıl sahibine karşı sorumludur. Bu itibarla insandan en önce beklenen Allah’a inanıp, sâlih amel işleyip ve sonunda hesap vereceği bilinciyle hareket ederek Allah’ın rızasını kazanabilmek için iktisadi faaliyetlerinde de yalnızca Allah’a kulluk şuuruyla hareket etmesidir (Kallek 1997, 19).

Yine Allah Kur’an’da insanı yeryüzünü imar için görevlendirdiğini belirtir. (Hud: 11/61) Âyette geçen “veste’meraküm fihâ” ifadesinin çeşitli tefsirlerde nasıl anlaşıldığına baktığımızda; yeryüzünü

îmar ve yeryüzünden yararlanan, yeryüzünün îmar edilmeye müsait olmasıyla ve insanın da buna yatkın yaratılmasının Allah'ın varlığına delil teşkil ettiği, dünyada insanların ihtiyaç duydukları barınma, ziraat ve bunun yanında diğer îmar faaliyetlerini emrettiği veya ilham ettiği şeklinde anlaşılmış ve âyetteki "isti'mâr" fiilinin talep anlamında olduğu bununda Allah tarafından yapıldığında emir olarak değerlendirilip yeryüzünü îmar konusunda vücup ifade ettiği belirtilmiştir (Çalgan 2015, 21-22).

Kur'an-ı Kerim'e göre insanlar arasında herhangi bir fark ve üstünlük yoktur. (Nisa: 4/1; En'am: 6/98; A'râf: 7/189; Lokmân: 31/28; Zümer: 39/ 6) İnsanların lisan ve renk olarak bazı farklılıkları Allah'ın varlığına birer delil teşkil etmektedir,(Rûm: 30/22) üstünlük Allah katında takva ile, (Hucurât: 49/13) çalışma ve üretim konusunda erkek kadın ayrımı bulunmamaktadır (Nisâ: 4/32). Dünyada insanlar arasındaki maişetleri taksim eden Allah'tır. Birbirlerine iş gördürmeleri için insanların bazısı bazısına üstün kılınmıştır (Zuhruf: 43/32). İnsan için sadece çalıştığının karşılığını vardır ve bunun sonucunu da ileride görecekler (Necm: 53/39, 40, 41). İnsanların çabaları farklıdır (Leyl: 92/4). Emânetler ehil olan kişilere verilmelidir (Nisa: 4/58). Böylece insanlar arasındaki bazı sınıfların diğer insanlara hâkimiyet kurup imtiyaz sahibi olmalarına karşı çıkılmış ve sınıf geleneğinin oluşmasına imkân verilmemesi istenmiştir (Tabakoğlu 2010, 26). Bu çerçevede Kur'an, insanların çabalarının farklı olduğunu belirterek, iş bölümü ve uzmanlaşma konusunda bazı tabakaların olabileceğini de kabul etmektedir. Ancak bu tabakalaşmanın insanlar arasında birbirlerine statü açısından bir üstünlük değil, iş bölümü ve uzmanlaşmanın beraberinde getirdiği doğal bir hiyerarşi olması gerektiğinin önemi vurgulanır (Gül 2014, 84-85).

Bunun yanında, dünya hayatının geçici, oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu, âhiret hayatının ise dünya hayatından değerli olduğunu, (Ankebut: 29/64; En'am: 6/32; Hadid: 57/20; Muhammed: 47/36; Duha: 93/4) göklerin ve yerin mirasının Allah'a ait olduğunu, Allah'ın kereminden insana verdiği varlıklardan paylaşmada cimrilik yapmaları halinde, cimrilik yapılan malların kıyamet gününde hesabının insanlardan sorulacağını hatırlatarak, (Al-i İmran: 3/180) dünyadaki maddi refah seviyesinin yükselmesiyle, Allah'a iman, takva, Allah'ın verdiği nimetlere şükür ve nankörlük etmeme arasında doğrusal bir ilişkinin olduğunu belirtir (Araf: 7/96; Nuh: 71/ 10, 11, 12; Nahl: 16/112; Sebe: 34/15, 16, 17).

Dünya hayatının geçici, oyun ve eğlenceden ibaret olması, Allah'ın halifesi olan insanın dünyadan vazgeçip sadece meleklik vasfı kazanmak için çaba sarfetmesi anlamına gelmemektedir. Kur'an'da Allah insanın itidalli olmasını, yani her türlü aşırıktan kaçınmasını istediği gibi, dünyaya yaklaşım konusunda da dünyanın peşinde değil içinde olunmasını istemektedir (Kallek 1997, 24-25 bk. A'râf: 7/31-32).

2. HADİSLERDE EMEK

2.1. Emek ve Üretim

İnsanın bir başkasına ihtiyacı olmadan elinin emeğiyle geçimini temin etmesi ahlâkın esasıdır. İslâm'da çalışma ibadet olarak değerlendirilerek insan çok zor şartlar altında çalışıp geçimini sağlasa dahi bu durumun başka insanlara yük olmaktan daha hayırlı olduğu belirtilmiştir (Tabakoğlu 2010, 23). Hz. Peygamber (sas) "Hiç bir fert elinin emeği ile kazandığından daha hayırlı bir yemek yememiştir. Allah'ın peygamberi Davud (a.s.) da el emeği ile kazandığını yerdi" (Buhârî 2015 buyu,15) buyurarak bu konunun önemine vurgu yapmıştır. Hadis şerhlerine baktığımızda bazı İslâm âlimlerinin, insanın elinin emeğiyle kazanç elde etmesi konusunda ticaret, ziraat ve sanat olarak üç çeşit kazanç yolundan bahsettiği görülmektedir. Bu kazanç yollarının hangisinin daha temiz olduğu hususunda ise, İmam Şâfiî'nin ticareti, Mâverdî'nin tevekküle en yakın olmasından ötürü ziraati diğerlerine tercih ettiğini; Nevevî'nin ise, ziraatle sanatı, ikisi arasında da tüm canlıların hayatlarını idame etmesine vesile

olduğu için ziraati sanata tercih etmiş olduğunu görmekteyiz (Ahmed Naim ve Miras 2018, c. 5/291; Nevevi 2012, c. 7/278-279).

Mukaddime adlı eserinde emek konusunun üzerinde duran İbn Haldun, üretimin ana unsuru olarak gördüğü emeğe çok büyük önem atfetmiştir. Bu çerçevede insanların yaptıkları üretim ve sonunda elde ettikleri kâr ve sermaye birikimi ona göre insan emeğinin bir ürünüdür ve bu birikimden maksat ise emek değil, ondan meydana gelen değerdir. Dolayısıyla insanların birikimleri emeğin değerinin biriktirilmesinden başka bir şey değildir (Özaydın ve Turan 2018, 122-23). Emek sarfederek elde edilen kazançları; zaruri ihtiyaçları karşılıyorsa “meaş”, ihtiyaçtan fazlaysa “servet ve sermaye” ve eğer kişi bu maldan faydalaniyorsa onu da “rızık” olarak tanımlamıştır. Bütün bunları meydana getiren asıl sebebin emek ve ondan meydana gelen emeğin değeri olarak görmüştür (Özaydın ve Turan 2018, 123).

Aslında meşru ve helal olduktan sonra her meslek kutsaldır. Mesleklerin çeşitli olması insanların birbirlerini tamamlamaları, birbirlerinin işlerini ve ihtiyaçlarını görmeleri açısından Allah'ın bir lütfu olarak değerlendirilmelidir. İbn Haldun da mesleklerin çeşitli olmasının insanlığın maddi anlamda gelişmesi açısından toplumsal dayanışma, iş birliği ve iş bölümünün artırılması hususunda yararlarına dikkat çekmektedir (Enver Uysal 2018, 5).

Ebu Hureyre'den (ra) rivayet edilen bir hadiste “Allahın gönderdiği peygamberlerin tümü koyun gütmüştür” buyurdu. Bunun üzerine sahâbiler: Sen de mi (koyun güttün)? diye sordular. “Evet, ben de Mekke ahâlîsi için karârît üzerine koyun güderdim” (Buhârî 2015, İcâre, 2) buyuran Hz. Peygamber (sas), çobanlığın bir peygamber mesleği olduğunu ve kendisinin de çobanlık yaptığını belirterek, helal rızık kazanmak için çaba göstermenin önemini belirtmiş ve bunun peygamberlerin yolu olduğuna işaret etmiştir. İnsanın elinin emeği ve alınının teriyle helal rızık peşinde koşması aynı zamanda bütün peygamberlerin yoludur. Başta Hz. Peygamber olmak üzere bütün peygamberler belli bir meslekle uğraşarak geçimlerini bu yolla temin etmiş, bu hususta da ümmetlerine ve tüm insanlığa örnek olmuşlardır (Enver Uysal 2018, 7).

Rivayetlere baktığımızda Hz. Peygamber (sas) emek ve çalışma konusunu, peygamberleri de örnek göstererek, tembellik yapmama, insanlara muhtaç yaşamama, ailenin geçimini sağlamak için çalışma, zamanı çalışarak verimli bir şekilde değerlendirme, toplum içerisinde dul, fakir, yaşlı, yetim gibi dezavantajlı kesimlere yardım amacıyla çalışma, faydasız işlerden uzak durup zamanını verimli bir şekilde değerlendirme gibi birçok yönüyle geniş bir perspektiften ele almıştır. Bu hususların ayrı ayrı ele alınması konunun netleşmesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

2.2. Tembellikten Sakınma

Günümüzün en önemli iktisadi problemlerinin başında işsizlik veya tembellikten dolayı iş beğenmemezlik yaparak çalışmama gelmektedir. Hâlbuki Rasûlullah (sas) her insanın kendi elinin emeğiyle kazancını temin etmesini insanlara tavsiye etmiştir (Uğur Erman 2019, 722).

Çalışma İslâm'ın çok büyük değer atfettiği bir konudur. Çalışmanın zıddı olan tembellik ise yoksulluğun ve başkalarına muhtaç bir hayat yaşamamanın en önemli sebeplerinin başında gelmektedir (Enver Uysal 2018, 6). Hz. Peygamber (sas) çalışmayı teşvik ederek, tembellikten Allah'a sığınmış, “Allah'ım sıkıntıdan, üzüntüden, acizlikten, tembellikten, cimrilikten, borcun belimi bükmesinden ve insanların kahrından (baskısından) sana sığınırım” (Buhârî 2015, Cihâd, 25) buyurarak bu konuda dua etmiştir. Tembellikten Allah'a sığınan Hz. Peygamber (sas) Müslümanların hem kendilerine hem de topluma yararlı işlerle uğraşmasının öneminden bahsederek şöyle buyurmuştur: “Kuvvetli mü'min Allah'a zayıf mü'minden daha hayırlı ve daha sevimidir. Ama her birinde hayır vardır. Sana fayda veren şeye çaba göster, Allah'tan yardım dile ve âciz olma” (Müslim b. el-Haccâc 1991, Kader, 34).

2.3. Dilencilikten Sakınma-İnsanlara Muhtaç Yaşamama

Dilencilik İslâm'da yasaklanmış bir davranıştır. Rasûlullah (sas) Müslümanlardan bazı mücbir sebepler dışında dilencilik yapmamalarını ve dilenciligi meslek haline getirmemelerini isteyerek bunun çok büyük bir vebal ve sonucunun felaket olacağı konusunda birçok uyarıda bulunmuştur. Bu uyarılardan birisinde içinde buldukları zor durum sebebiyle dilencilik yapması caiz olan üç sınıfı bize şöyle bildirmiştir: *"Şüphesiz ki üç sınıf insandan her biri dışında dilenmek hiç bir kimseye helâl değildir. Kefalet altına giren kimseye o malı elde edinceye kadar dilenmek helâldir. Sonra bundan vazgeçer. Bütün malı helak olan, bir felâkete maruz kalan kimsenin geçim ihtiyacını temin edinceye kadar dilenmesi helâldir. Fakr u zarurete düşen, o derece ki kavminden aklı başında üç kişinin, 'Gerçekten filan fakir düştü' diye şahadette bulunacakları kimsenin geçim ihtiyacını temin edinceye kadar dilenmesi helâldir. Yâ Kabise! Dilenenin bundan ötesi haramdır. Dilenen onu haram olarak yer."* (Ebu Dâvud 2009, Zekât, 26).

Hadiste bahsi geçen insanlar, içinde buldukları zor durum geçtiğinde ise dilenciligi hemen bırakmak zorundadır. Yine ihtiyacı olmadığı halde dilenciligi meslek edinen insanların, ister az ister çok istesin, dilencilik yaptığında elde edeceği malın onun için ateş parçası olacağı (Müslim b. el-Haccâc 1991, Zekât, 105) ve fakirlik veya bir ihtiyaçla karşılaşp da bunu insanlardan isteyenlerin ihtiyaçlarının Allah tarafından giderilmeyeceğini; Allah'tan isterse, Allah'ın er veya geç ona bir rızık vereceği (Tirmizî 2015, Zühd, 18) rivayetlerde bildirilmiştir.

Hz. Peygamber (sas) kişinin insanlara muhtaç yaşamaması ve başkasından bir şey isteme konusunda iffetli davranması gerektiği hususunda ise Hz. Ebû Hureyre'den (ra) rivayette şöyle buyurmuştur: *"Yemîn ederim ki, sizden herhangi birinizin (ipini alıp da dağdan) arkasına bir bağ odun yüklenmesi, verip vermeyeceği belli olmayan birinden istemesinden çok hayırlıdır"* (Ahmed b. Hanbel 2001, c. 12/268).

İslâm âlimlerine göre işsizliğin çoğaldığı dönemlerde devlet, toplum için bu durumun zararlarını azaltıcı tedbirler almalıdır (Güneş 2018, 40). Bu bağlamda Hz. Peygamber'den (sas) gelen şu rivayette de dilencilik yapanlara toplum olarak çalışma imkanlarının sağlanması ve yol gösterilerek yardımcı olunması yoluyla onların çalışma ve üretime katkıda bulunmasını temin etmesi açısından Müslümanlara çok önemli bir yol göstermektedir: *"Ensâr'dan bir adam Hz. Peygamber'e (sas) dilenmeye geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sas): 'Evinde hiç bir şeyin yok mu?' diye sordu. Adam: Hayır bir şeyim yok ancak bir çul var ki, bir kısmını giyiyor, diğer kısmını da altımıza seriyoruz. Bir de su içtiğimiz bir tas var, dedi. Peygamber (sas): 'Onları bana getir' dedi. Adam da getirdi. Resûlullah (sas) onları eline aldı ve: Bunları kim satın alır? dedi. Bir adam: Ben onları bir dirheme alırım, dedi. Peygamber (sas) iki veya üç defa: 'Kim bir dirhemden fazla verir' dedi. Bir başka adam: Onları ben iki dirheme alırım, dedi. Bunun üzerine Peygamber (sas) o adama verdi ve iki dirhemi aldı. Ensârî'ye verdi ve şöyle buyurdu: 'Birisıyla yiyecek satın al da ailine götür ver. Diğer dirhem ile de bir keser satın alıp bana getir.' Ensârî keseri getirdi. Resûlullah (sas) ona eliyle bir sap takdı ve Ensârî'ye dedi ki: 'Git, odun topla ve sat. Seni on beş güne kadar görmeyeyim.' Adam gitti odun toplayıp sattı. (On beş gün sonra) on dirhem biriktirmiş olarak geldi. Onun bir kısmı ile elbise, bir kısmı ile de yiyecek satın aldı. Bunun üzerine Resûlullah (sas): Bu senin için kıyamet gününde yüzünde dilencilik lekesi ile gelmeden hayırlıdır. Dilencilik ancak şu üç kişi için caiz olabilir: Şiddetli fakirlik çeken, çok ağır bir borç altında bulunan, can yakıcı kan diyetini ödemeyi yüklenen." (İbn Mâce 2010, Ticârât, 25).*

Konuyla ilgili diğer rivayette Rasûlullah (sas): *"Kim bana, kimseden bir şey istemeyeceğine (dilenmeyeceğine) dair garanti verirse, ben de ona cenneti garanti ederim"* (Ahmed b. Hanbel 2001, c. 37/49) buyurarak kimseden bir şey talep etmeden yaşayan bir kişiye cennetin vaad edildiğini müjdelemiştir.

2.4. Boş ve Faydasız İşlerle Uğraşmama-Zamanı Verimli Kullanma

Müslüman faydasız işlerden uzak durup zamanını verimli bir şekilde değerlendirmelidir. Günlük hayatının önemli bölümlerinden birisi olan çalışma, üretim, iktisadi ilişkiler gibi faaliyetlerini dengeli, hakkaniyete uygun bir şekilde yürüterek çalışma hayatına kutsal bir nitelik kazandırmalıdır. Dünya ve âhret dengesini gözeterek, topluma faydalı işlerle meşgul olup, zamanını verimli bir

şekilde planlayıp sıkı bir disiplinle hareket ederek, işinin hakkını verip kaliteli bir üretim ortaya koymalıdır (İlhan Eroğlu ve Fatma Çelik 2018, 131). Bu konuda Rasûlullah (sas) “*Kişinin faydası olmayan boş işleri terk etmesi Müslümanlığının güzel olmasındandır*” (Beyhâkî 2003, c. 7/54) hadisiyle, iyi bir Müslümanın boş işleri terk ederek topluma faydalı olmasını tavsiye etmektedir. Aynı şekilde “*Sağlık ve boş vakit, insanlardan pek çoğunun bunlardan faydalanmak hususunda aldandıkları iki büyük ni'mettir*” (Tirmizî 2015, Züh'd, 1) buyurarak da çalışma, emek ve üretim için gerekli belki de en önemli ön şartlardan ikisi sağlık ve zamanın büyük bir nimet olarak insana verildiği halde insanların çoğunun bunun değerini bilmediklerini belirtmiş, bunların verimli bir şekilde kullanması gerektiğinin altını çizmiştir.

Hadiste geçen sağlık ve boş vakit bazı âlimlerce ticaret yapan kişinin sahip olduğu sermayeye benzetilerek, Allah'ın emirlerine uygun hareket eden bir ticaretçinin kâr, aksi durumda ise zarar edeceği belirtilmiştir. Diğer taraftan “ğabn” kelimesi ise alışveriş yaparken aldanma veya eksik düşünme olarak anlaşılmıştır. Bu sebeple sağlık ve zamanın verimli bir şekilde değerlendirilmemesi, sonucu iyi bir şekilde hesabedilmeden yapılan ve sonunda zarar edilen bir alışverişe benzetilmiştir. Çünkü dünya ahiretin kazanıldığı bir pazar yeri olarak düşünüldüğünde, insanın bazen, sağlıklı ama boş zamanının az veya hiç olmadığı, bazen de bunun tam tersinin olduğu durumlarla karşı karşıya kalması ihtimal dâhilindedir. Ancak bu iki nimetin bir arada bulunduğu halde eğer bunların değeri bilinmezse işte o zaman insan tam anlamıyla aldanmış ve zarar etmiş olur (Çalgan 2015, 32).

Bu bağlamda İslâm iktisadı iş gücü ve istihdam konusunu, seküler iktisatta olduğu gibi ferdi anlamda ve gelir açısından değerlendirmeyerek geliri olup da hiçbir iş yapmayan bir insanı makul karşılamamaktadır. İslâm'da çalışma ibadet olarak değerlendirildiği için, bir takım meşru sebeplerden dolayı iş görememe halleri dışında herkesin çalışması ve iş gücüne katılması hedeflenmektedir (Sabahattin Zaim 2010, 42-44).

2.5. Yapılan İşin Değerini Bilip, Sebat Gösterme

Müslüman bir işçi, yaptığı işi Allah'ın helal rızık kazanmak için kendisine bahsettiği bir nimet olarak görüp, işini bir şükür vesilesi olduğu bilinciyle benimsemeli, işine zamanında gelmeli, mesai saatleri içinde işiyle meşgul olmalı, zamandan çalmamalıdır. Enes b. Mâlik'ten (ra) gelen şu rivayette Hz. Peygamber bu hususu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “*Allah, kime rızıkını temin için bir iş ihsan etmişse onun kıymetini bilip onda sebat gösterebilir.*” (İbn Mâce 2010, Ticârât, 4).

Nâfi'den gelen bir rivayette de konu şu şekilde aktarılmıştır. Nafi, Şam ve Mısır'a ihracat yapmaktan vazgeçip Irak'a ihracat yapmaya başladığını söylediğinde Hz. Âişe (r.anhâ) kendisini uyarak şöyle demiştir:

“*Böyle yapma! Sana ne oldu ve ticaretinde ne sorun yaşadın da değişiklik yaptın? Ben Rasûlullah'ı (sas) şöyle söylerken işittim: Allah rızığınız için bir işi sebep kıldığında onu değiştirmeyi gerektiren bir durum meydana gelmedikçe ya da istenmeyen bir hal oluşmadıkça onu terk etmeyin*” (İbn Mâce 2010, Ticârât, 4).

Müslüman bir işveren ise emeğini ortaya koyan işçisinin hakkını zamanında tastamam vermeli; hatta sözleşmede yazılmamış dahi olsa örf ve âdete göre, ücrete ek olarak, yemek, lojman, elbise, ilaç gibi sosyal ödemelerle işçisinin yanında olduğunu göstermelidir (Armağan 2012, 239). Bu şekilde davranan işveren aslında kendi işine sahip çıkmış olmaktadır.

2.6. Ailenin Geçimini Sağlama-Toplum Yararına Çalışma

İslâm'da ailenin geçimini sağlamak için çalışmak ibadet olarak değerlendirilerek, insanın ilk önce kendisinin ve ailesinin geçimini temin etmek için çalışması tavsiye edilmiştir. Rasûlullah (sas); “*Bir müslüman Allah'ın rızasını umarak âilesinin geçimini sağlarsa, harcadıkları onun için bir sadaka olur*” (Buhârî 2015, İmân, 41) buyurarak kişinin ailesinin geçimini sağlamak için yaptığı harcamaların sadaka yerine geçtiğini müjdelemiştir. “*Geçindirdiği kimseleri ihmal etmesi kişiye günah olarak yeter*” mesajıyla geçimini üzerine aldığı ailesini ihmal etmenin büyük bir vebal olduğunu haber veren Hz.

Peygamber (sas), “Kim rızkının artmasını veya kendisine uzun bir ömür bahşedilmesini dilerse, akrabalık bağlarını sağlam tutsun” (Müslim b. el-Haccâc 1991, Zekât, 114) vurgusuyla dünyada rızkın artması, ömrün uzun ve bereketli olmasını akrabaları gözetmekle ilişkilendirerek toplumsal yardımlaşma ve dayanışmanın aileden ve yakınardan başlaması gerektiğini bildirmiştir (Ebu Dâvud 2009, Zekât, 45).

İslâm âlimleri sila-i rahmin, yani akrabayı gözetmenin vacib olduğu konusunda ittifak etmişler, akrabalarla olan ilişkilerin kesilmesi veya onların terk edilmesini de büyük günah olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Sila-i rahmin de tatlı söz, selam, ziyaret, hizmet, mali yardım gibi bazı dereceleri vardır. Bu dereceler kişinin imkânlarıyla, ihtiyacın çeşidine göre, bazıları vacib, bazıları ise müstehab şeklinde hükme bağlanmıştır. Kişinin gücü sadece tatlı söz veya ziyarete yetiyorsa ve bunları yapıyorsa o kişi akrabayı gözetmiş olur. Ancak maddi ihtiyacı olan bir yakınına bu durumu telafi etme imkânları varken kuru bir selam vermek veya ziyaretle yetinmek akrabayı gözetmek anlamına gelmemektedir (Ahmed Naim ve Miras 2018, c. 5/286-287).

Aynı zamanda, Hz. Peygamber (sas), sadaka için mirasından ne kadar bir bölüm ayırabileceği konusunda soru soran bir sahabeye şöyle söylemiştir: “Üçte bir; üçte bir de çoktur. Senin vârislerini zengin bırakman, onları muhtaç ve insanların ellerindekini istemek için insanlara ellerini açar hâlde bırakmandan daha hayırlıdır. Sen her ne infâk edersen, o senin için bir sadakadır. Hattâ (yemek yerken) eşinin ağzına vereceğin bir lokmaya varıncaya kadar sevâb alırsın. Ümîd ederim ki, Allah seni yükseltir. Senin yüzünden birtakım insanlar faydalanır ve diğeri de zarar görür” (Buhârî 2015, Nafakât, 1).

Bunun yanında “Dul kadınların ve fakirlerin nafakalarını kazanmaya koşan müslümân kimse, Allah yolunda harb eden mücâhid gibidir, yâhud gece namâzlı, gündüz oruçlu âbid kimse gibidir” (Müslim b. el-Haccâc 1991, Zühd, 41) hadisiyle de toplum içerisinde dul, fakir, yaşlı, yetim gibi dezavantajlı kesimlere yardım amacıyla çalışmak; modern tabirle sosyal projelerde gönüllü olarak görev almak Rasûlullah (sas) tarafından övülen ve teşvik edilen bir davranış şekli olarak bildirilmektedir.

3. İŞÇİ-İŞVEREN MÜNASEBETLERİ

İşçi; emeğini belli bir ücret mukabilinde kiralayan kişidir. İslâm Hukuku'ndaki karşılığı “ecir” kavramıdır. İslâm'da ister özel ister kamu alanında olsun; fabrika, tarım, ücretli işçi, memur gibi önceden kararlaştırılmış belli bir süre içerisinde sadece işvereni için çalışanlara “ecir-i has”; yaptığı işle topluma hizmet eden, iş veya üretim yapan ve bunu bir ücret mukabilinde yapan kişilere de “ecir-i müşterek” denilmektedir. Bu yönüyle bütün çalışanlar aynı hükümlere tabidirler. Aynı zamanda İslâm'da bir kişi örneğin hem kendi işini yapıyor hem de yanında işçi istihdam ediyorsa hem işçi hem de işveren olabilir. Bu anlamda İslâm'daki ecir kavramı batı merkezli konvansiyonel iktisadi düşüncedeki işçi kavramından daha geniş bir anlam ifade etmektedir (Sırım 2016, 778-79).

İslâm ilahi bir sistem olarak hayatın tüm alanlarında birtakım kurallar ve kurumlar aracılığıyla ve bu kural ve kurumları ayakta tutacak ahlâka sahip bireylerle uygulanır. İslâm'ın iktisat alanındaki uygulamaları da evveleminde bu ahlâkî yapıya sahip “Müslüman adam” tipiyle mümkün olabilir. İşte İslâm iktisadındaki işçi-işveren münasebetleri de diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da ister işçi, ister işveren, isterse de kendi işinin sahibi olsun, İslâm toplumunun bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır (Sabahaddin Zaim 1992, 95).

İslâm'ın bütün kural ve kurumlarıyla tatbik edildiği bir ortamda işçilerin adaletsizlik veya haklarını alamama gibi durumlarda buna direnen taraflara baskı yapılması amacıyla örgütlenmelerine gerek kalmayabilir. Çünkü İslâm sadece güçlünün tarafını tutan ve onun ayakta kalma hakkı olduğuna inanan, değerlerden bağımsız hareket eden, maddeci veya sosyal Darwinist bir düşünceyi desteklemez. İslâm'da adaleti ve hakkaniyeti gerçekleştirmek için referans aldığı değerler olan aile, toplum ve devlet hep birlikte hareket eder. Ancak Kapitalist düşüncenin hâkim olduğu ve ferdin sadece kendi çıkarını artırmasının temel felsefe olarak görüldüğü bir ekonomide, sermaye ve onun üretimdeki rolünün abartılması ile sermaye sahiplerinin, yönetimin, yasaların ve doğal olarak işçi haklarının belirlenmesinde etkili olacağı düşünüldüğünde, işçilerin haklarını korumak amacıyla

örgütlü bir şekilde hareket etmesi bir zaruret olarak ortaya çıkabilir (Sayım Yorğun 2019, 27). Bu hususta Sabahattin Zaim, seküler iktisatla İslâmi iktisadı mukayese ederken, şu görüşleri ortaya koyar; Seküler iktisat modelinde insan üretim fonksiyonunun mekanik bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Üretim fonksiyonunun iki temel faktörü olan emek ve teşebbüsün insanı temsil ettiği göz ardı edilmiştir. İslâm iktisadı ise insanı Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve eşrefü'l-mahlûkat olarak değerlendirerek bu prensipler çerçevesinde sınırları belirlemiştir. Bunun için seküler iktisatta olduğu gibi işveren işçiye karşı layûs'el yani sorumsuz değildir (Sabahattin Zaim 2010, 31-32).

İslâm iktisadının ise en temel özelliklerinden birisi her türlü sömürüyü yasaklamasıdır. Bu anlamda kapitalizmde olduğu gibi sermayenin emeği sömürmesine karşıdır. Diğer taraftan, sosyalist sistemde olduğu gibi emeği kutsallaştırıp sermayeyi ve sermaye sınıfını dışlayan bir yapıyı da onaylamaz. İslâm iktisadı hem emeğin hem de sermayenin yanında durarak bunların birbirleriyle çatışması değil, birbirleriyle uzlaşarak âdil bir ekonomik sistem kurulmasını önermektedir (Ahmet Efe 2018, 205).

İslâm, emeğini ortaya koyarak üretime katkı sunan işçinin emeğinin yanında, risk alarak, üretim ve istihdam oluşturarak sermayesini ortaya koyan girişimcinin de çabasını emek olarak değerlendirmektedir (İlhan Eroğlu ve Fatma Çelik 2018, 130). Bu yönüyle de İslâm iktisadı batı menşeli iktisadi düşüncelerden farklı olarak işçi-işveren, emek-sermaye arasındaki ilişkileri çatışmacı bir yöntemle değil, dayanışmayı ve işbirliğini ön plana alan bir yaklaşımla düzenleyerek bu ilişkileri mutlak değil, nisbi ilişkiler olarak değerlendirmiştir. Bu anlamda işçi ile işveren, esnaf teşkilatı çatısı altında birleştirilerek çatışmaların önüne geçilmesi temin edilmiştir (Tabakoğlu 2010, 34). Bu anlamda İslâm iktisadının inanç altyapısında dayanışmacı bir yaklaşım vardır ve bu bakış açısıyla İslâm, insan-insan, insan-evren ilişkilerinde bir itidal ve dayanışmayı ön plana çıkarmaktadır denilebilir.

3.1. Emek-Ücret

Ücret; işçiye ifa ettiği iş nedeniyle verilen, para veya para ile ölçülebilmesi mümkün olan, önceden kararlaştırılmış, sonradan anlaşmazlığa düşülmeyecek şekilde açık ve bilinir olan karşılık olarak tanımlanabilir (Ali Bardakoğlu 2000, c. 21/385). Sabahattin Zaim ücreti: *"Teşebbüsün kâr ve zararına bağlı olmayan ve müteşebbis tarafından emek sahibine, istishal olunan malın satışı beklenmeden ödenen müemmen gelir"* şeklinde tarif etmiştir (Sabahattin Zaim 1971, 162). Ücret kelimesi daha çok dünyevi bir karşılık için kullanılırken, uhrevi açıdan karşılıklar için ise ecir kelimesi kullanılmaktadır.

İslâm öncesi Arap toplumunda da kölenin ücretle kiralanması veya emeğin ücret karşılığında istihdam edilmesi gibi âdetler yaygın bir şekilde uygulanmaktaydı. Emeğin değeri veya başka bir deyişle ücret konusunda Hz. Peygamber (sas) sosyal hayatın olağan akışı içerisinde yaygın olarak uygulanan bu yöntemlerde değişikliğe gitmemiş, harama, aldatmaya yol açabilme potansiyeli olan sözleşmelere müdahale ederek, dini ve ahlâkî açıdan adalet ve hakkaniyete uygun bazı temel ilkeler koymuştur. Kur'an'da 105 yerde tekil ve çoğul olarak tekrarlanan "ecir" kelimesi genelde uhrevi yönden karşılık anlamında kullanılırken dünyevi ücret anlamında çok az yerde tekrarlanmaktadır. Talak suresi 6. Âyette geçen sütanneye ücret ödenmesi, Zuhruf suresi 32. Âyette geçen "... Birbirlerine iş gördürmeleri için ..." ifadesi yine Kasas suresi 23-29. Âyetlerde anlatılan Hz. Musa'nın (as) Hz. Şuayb'ın (as) yanında ücret karşılığında sekiz-on yıl çalışması müfessirler ve fakihler tarafından ücretle çalışmaya doğrudan ve dolaylı olarak işaret eden ve ücretle çalışmanın meşruiyetini gösteren âyetler olarak tespit edilmiştir (Ali Bardakoğlu 2000, c. 21/379).

Hiç şüphe yok ki ücret meselesi işçi ile işveren arasındaki en mühim konuların başında gelmektedir. İbn Ömer'den (ra) gelen bir rivayette Allah Rasûlü (sas): *"İşçiye ücretini teri kurumadan ödeyin"* (İbn Mâce 2010, Ruhûn, 3) buyurarak işverenin belki de yapması gereken ilk görevinin işçinin hakkını bekletmeden zamanında ödemesi olduğuna dikkat çekerek, emretmiştir. Hatta belirli bir görevi ifa eden bir kişi, ben "bu işi sırf Allah rızası için yapıyorum. Bu nedenle de bir ücret talep etmiyorum" dese bile ona ücretinin verilmesi gerekmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in (ra) yaptığı bazı

işler karşılığında Hz. Peygamber'in (sas) ücret vermesi, onun da Allah rızası için yaptığını gerekçe göstererek bu ücreti kabul etmemesi sonucunda Hz. Peygamber (sas) bu ücreti kabul etmesini istemiştir (Görmez, Özaşar, ve vd. 2020, 316).

Rasûlullah (sas) başka bir hadisinde ise “*İş esnasında da o iş için alacağı ücreti de bildirin*” (Nesâi 2010, Müzâraa, 44) şeklinde uyarıda bulunmuştur. Rasûlullah'ın (sas) bu uyarısı, sadece işçinin alacağı ücret değil, işçi ile işveren arasında doğabilecek; işe alım şartları, çalışma koşulları, dinlenme saatleri, haftalık, yıllık tatiller, alacağı ücret ve zamlar konusunda hem işçi hem de işvereni korumaya yönelik tedbirlerin alınması kapsamında değerlendirilebilir (Görmez, Özaşar, ve vd. 2020, 317).

İslâm'dan önceki toplumlara bakıldığında toplum; efendiler ve köleler olarak iki sınıfa ayrılmış, tarım, ticaret, ev işleri gibi üretim faaliyetlerinin ana unsurunu da köleler ve onların emeği oluşturmaktaydı. Efendiler parayla alınıp satılan, çok kötü şartlarda hayatlarını sürdürmeye çalışan, hiçbir hakka sahip olmayan kölelerin emekleriyle geçiniyorlardı. İslâm esaslarının Medine devletinde hayata geçmesiyle Hz. Peygamber (sas) hiçbir karşılığı olmadan efendileri için çalışan köleleri, ücretli işçi saymayıp efendileriyle aynı seviyeye çıkararak bir dost, bir iş ortağı haline getirecek onların hayat standartlarını yükseltecek, onları özgürleştirecek bir program ortaya koymuştur. Toplumun iktisadi olarak ihtiyaçlarının görülmesi sebebiyle kendi işinin sahibi, yaptıkları iş karşılığında ücret alan zanaatkâr kesime bir yasak getirmemiş, ücret karşılığında çalışmayı kaldırmamıştır. Medine devleti kurumsallaşmaya başladığında ise devlet memurlarıyla ilgili hak ve yükümlülükleri ortaya koymuştur (Khan 2017, 89).

Bu konuda gelen bir rivayet şöyledir: Ma'rûr b. Süveyd şöyle demiştir: “*Biz Rebeze'de Ebû Zer'e (el-Gıfârî) (ra) gittik. Üzerinde bir hurka vardı ve kölesinin üzerinde de bunun aynısından vardı. Biz: 'Ey Ebû Zer, eğer bu iki hurkayı bir araya getirsen bütün bir kıyafet olurdu.'* dedik. Bunun üzerine bize: ‘*Kardeşlerimden biriyle aramda bir münakaşa oldu. Onun annesi acem idi ve ben onu annesi sebebiyle yerdim. O da beni Hz. Peygamber'e (sas) şikâyet etti. Ben Hz. Peygamber ile karşılaştığımda bana şöyle dedi: 'Ey Ebû Zer, sen kendinde cahiliye (günleri kalıntıları) bulunan bir kimsesin.'* Bunun üzerine ben: ‘*Ey Allah'ın Resûlü, (başkalarına) hakaret eden kimsenin kendi annesine babasına hakaret ederler.'* dedim. (Hz. Peygamber (sas)) ‘*Ey Ebû Zer, sen kendinde cahiliye (günleri kalıntıları) bulunan bir kimsesin. Onlar (senin kölelerin ve hizmetçilerin) senin kardeşindir. Allah onları senin himayene vermiştir. Onları kendi yediklerin ile besle, kendi giydiklerinle giydir ve onları güçlerinin yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutma, eğer böyle yaparsan onlara yardım et.'*” (Buhârî 2015, Itk, 15).

İslâm hukukunda sadece çalışan insanlar değil; herhangi bir işte çalıştırılan hayvanların haklarını korumak amacıyla da tedbirler alınmış, hayvanına gücünden fazlasını yükleyenlere de devletin müdahale etmesi gerektiği belirtilmiştir (Sayım Yorğun 2019, 26).

İslâm iktisadında ise emek, asla bir mal gibi değerlendirilmemiş, mal gibi alınıp satılan veya arz ve talep dalgalanmalarına göre fiyatı artıp azalan bir faktör olarak telakki edilmemiştir. İslâm prensip olarak piyasaya müdahaleyi hoş karşılamaz. Bu durum emek piyasasında da böyledir. Ancak piyasada ücret dengesi işçilerin aleyhine ciddi bir şekilde bozulursa devlet aynı veya benzer işi yapanların aldığı ücreti işçiler adına işverenden talep edebilir. Hz. Peygamber'in (sas), pazarların denetlenmesi için kurduğu hisbe teşkilatı marifetiyle pazarlarda işçisine aşırı yük yükleyen veya iş yaptırıp ücretini ödemeyen kişilerin tespit edilip engellemesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Sayım Yorğun 2019, 24).

Emek-ücret ilişkisiyle ilgili olarak kapitalist ülkelere bakıldığında bu ülkelerin kalkınmalarını, ilk dönemlerde kölelerin emeklerini, sanayi devrimiyle birlikte de ortaya çıkan işçi sınıfının emeklerini sömürerek oluşturduğu görülmektedir (Tabakoğlu 2010, 30) İslâm'da ise emeğin karşılığı, onun kira bedeli olan ücrettir. Emeğin karşılığı olan ücret emek sahibine tastamam ödenmediği zaman insan onurunu zedeleyen kölelik mefhumu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte insanlar arasında adalet duygusunun zedelenmesinden dolayı huzursuzluk da sosyal çalkantıları beraberinde

getirecektir. İslâm'da bu durumun önüne geçilebilmesi için bir takım maddi ve manevi tedbirler alınmıştır (İlhan Eroğlu ve Fatma Çelik 2018, 130).

Bu cümleden olarak Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edilen bir hadiste Allah Resûlü (sas), işverenin emeğinden istifade ettiği işçinin hakkını zamanında ve tastamam ödemesi yükümlülüğünü dile getirerek şöyle buyurmuştur: *"Allah şöyle buyurdu: Üç sınıf insan vardır ki, kıyamet gününde ben onların hasmıyım: Biri, benim adıma yemin edip sonra ahdini bozar. İkincisi hür bir insanı köle diye satar da onun parasını yer. Üçüncüsü, bir işçiyi ücretle tutar, onu çalıştırıp işi tam yaptırır da, onun ücretini vermez"*(Buhârî 2015, Buyû', 106, İcâre, 10).

Aslında üretilen her zenginlikte bu zenginliği üretenlerin emeği ve o ölçüde hakları vardır. İslâm iktisadı emeğe dayanır (Tabakoğlu 2010, 23) Hz. Peygamber (sas) üretim ve emekle elde edilen zenginliğin tabana yayılarak âdil bir şekilde paylaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu meyanda Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre Resûlullah (sas) şöyle buyurmuştur: *"Köleyi yedirmeniz, (uygun bir şekilde) giydirmeniz ve gücünün yetmeyeceği bir görev vermemeniz elzemdir."*(Müslim b. el-Haccâc 1991, Eymân, 59).

Ücretin belirlenmesi kritik bir konudur. Çünkü insanlar emeklerinin karşılığında bu ücreti almaktadırlar. İslâm iktisadında da düşünürler, hem ücret veren hem de ücret alan kesimler açısından her iki tarafta da oluşabilecek tekellerin haksızlığa mahal vermemesi ve adaleti temin etmek için emeğin karşılığı olan ücretin alt ve üst sınırlarının belirlenebileceği konusunda hem fikirdirler. Ücretlerin alt ve üst sınırlarının emek piyasasında arz ve talebe göre belirlenmesinde bir sakınca yoktur. Ancak emeğin karşılığının asgari geçim için gerekli olan sınırın altına düşmesi durumunda sosyal adalet gereği bu duruma müdahale edilebilir (Ahmet Efe 2018, 204-5).

İşçi hakları ve ücretler hususunda Hz. Peygamber'den (sas) gelen çok ilgi çekici bir rivayet vardır. Bu rivayette Rasûlullah (sas) içinde işçi hakkına ve ona verilmesi gereken ücrete gösterilen hassasiyetin de bulunduğu bir olayı anlatmaktadır. Rivayetin konumuzla ilgili bölümü şöyledir: *"Bir zamanlar üç kişi yolda giderlerken yağmura yakalanmışlar ve bir mağaraya sığınmışlar, peşinden de mağaranın ağzını dağdan düşen büyük bir kaya kapatmış. Üç arkadaş birbirine: Amellerimizi gözden geçirelim ve yaptığımız salih amellerle Allah'a dua edelim, belki Allah buradan bizi kurtarır demiş... Üçüncüsü de "Ey Rabbim! Bir ölçek pirince bir çırak tutmuştum. İşini bitirince benim tam kızgın olduğum bir anda: 'Bana hakkımı ver' dedi. Ben de onu azarladım ve ücretini almadan çekip gitti. Sonra ben onun hakkı olan pirinci ektim ve ondan elde ettiğim gelire ona davarlar aldım ve bir sürü oldular. Bir gün hakkını istemeye geldiğinde çobanları ile birlikte davar sürüsünü kendisine teslim ettim. Eğer bunu senin rızanı kazanmak için yaptığımı biliyorsan, bize kayanın kalan kısmını da aç demiş ve kaya tamamen aralanmış da oradan kurtulmuşlar."*(Buhârî 2015, Enbiyâ, 55). Bu rivayette görüldüğü üzere işçinin hakkının gözetilmesi ve muhafaza edilmesi uhrevî açıdan Allah'ı razı eden ameller arasında zikredilmektedir.

Ücret konusunda netice olarak insan, emeğinin karşılığını zamanında, tam bir şekilde almak ister. Eğer böyle olmazsa adaletsizlik ortaya çıkar. Bu durum da toplumsal huzursuzlukları beraberinde getirir. İslâm'da adalet ilkesi ön plana alınmak kaydıyla, işin niteliğine göre ağır veya hafif oluşu, işçinin işe sağladığı katma değer, verimlilik, ülkedeki geçim standartları, ülkenin ekonomik durumu gibi sebepler göz önünde bulundurularak, farklı emeğe farklı ücret ödenmesinde herhangi bir engel yoktur. Bu konuda ortaya çıkabilecek problemler de devlet otoritesi tarafından gerekli düzenlemeler yapılarak hakkaniyet çerçevesinde çözüme kavuşturulur (Sırım 2016, 778).

Bu konuda önemli hususlardan birisi de çocukların çalıştırılması, yani günümüz tabiriyle çocuk işçi meselesidir. İslâm konuyu bir taraftan çocukların eğitim amacıyla yetiştirilip bir meslek sahibi olmaları yönünden, diğer taraftan ise, ücretsiz veya sosyal güvencesiz çocuk işçi çalıştırılması, onların emeklerinin sömürülmesi noktasında ele almış; buna karşı, çocuk yaştaki işçilerin zararlı işlerde çalıştırılmayacağını hükme bağlamıştır (Suat Erdem 2019, 20).

3.2. Emek-İhsan İlişkisi

İşçi ile işveren arasındaki münasebetlerde her iki tarafın da hak ve sorumlulukları vardır. İşçinin yaptığı iş karşılığında aldığı ücretin yanında işverenden talep edebileceği veya talep etmese de işverenin yapması gereken bazı hakları daha vardır. Bunlar; örf ve âdete göre, ücrete ek olarak, yemek, lojman, elbise, ilaç vb. şeyler, ihtiyarlık ve işsizlik tazminatı, işyerindeki sağlık ve iş güvenliği şartlarının uygunluğunu talep hakkı, ücretli izin ve dinlenme ve tatil hakkı, iş kazası ve meslek hastalığı sebebiyle tazminat hakkı, işverenin liyakata önem vermesi gibi haklar olarak sıralanabilir. İşçinin işverenden talep ettiği ve işverenin de yapması gereken şartlar olduğu gibi işverenin de işçiden talep edeceği bir takım yükümlülükler vardır. İşçi de bu yükümlülükleri yerine getirmekle sorumludur. Bunlar ise; işçinin işe bizzat kendisinin devam etmesi, belli bir zaman dilimi içinde fiilen çalışması, işverenin kendisine iş yapmak için teslim ettiği alet-edevat, makine ekipman gibi üretim malzemelerini koruması, işini en güzel şekilde yapması ve benzeri sorumluluklardır. Bütün bu hak ve ödevlerin yerine getirilmesi adalet; bunlardan fazlasının yapılması ise İslâm'daki ihsân kavramının bir gereğidir (Armağan 2012, 237-44).

İhsân kelimesi "güzel olmak" anlamındaki "hüsün" kökünden türemiş olan, "başkasına iyilik etmek" ve "yaptığı işi güzel yapmak" manalarında kullanılan bir kavramdır. Bir işin ihsan seviyesine ulaşabilmesi için o işin yapılması için gerekli olan şeylerin iyi bir şekilde bilinmesi ve gönül rızasıyla eyleme geçirilmesi gerekmektedir. Adaletin üstünde bir derece olan ihsan, adaletin gerektirdiğinden daha fazlasını verip daha azını talep etmektir. Kur'an'da yetmişten fazla âyette çeşitli formlarda hem Allah'a hem de insanlara nispet edilerek geçen ihsan kavramı bu âyetlerin bazılarında "başkasına iyilik etmek", bazılarında "yaptığı işi güzel yapmak" anlamında, büyük bir kısmında ise bir belirlemeye gidilmeden mutlak anlamda kullanılmıştır. Hadislere baktığımızda da durumun aynı olduğu söylenebilir (Çağrı 2019, c. 21/544-545).

Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ "...adaleti ve ihsanı emretmekte" (en-Nahl: 16/90) hadislerde de Hz. Peygamber yapılan her işte ihsân prensibine göre hareket etmeyi tavsiye etmektedir. Şeddâd b. Evs'ten (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sas) şöyle buyurmuştur: "*Şüphesiz ki Allah, her işte ihsanı (güzel davranmayı) emretmiştir*" (Müslim b. el-Haccâc 1991, Sayd ve Zebâih, 57) .

İhsan kavramının âyet ve hadislerdeki genel çerçevesine baktığımızda bu kavram ile ilgili olan ihlas, birr, lutuf, fadl, hayr, ma'rûf, atıyye, muâvene ve itkân gibi kavramların Müslümanların çalışma hayatı ve işçi-işveren münasebetleri de dâhil olmak üzere hayatın her bölümüyle ilgili birer düstur olduğunu görmekteyiz (Necmeddin Şeker ve Ferize Yeksek 2019, 20-21). Bu nedenle emek konusunun işçi-işveren münasebetleri bölümünü ihsan kavramı ve bu kavramla ilişkili olan diğer kavramlarla açıklamak istiyoruz.

3.3. İş Güzel Yapma-Verimlilik

İşçi yaptığı iş ve harcadığı emeğin karşılığı olan ücret almaktadır. Buna mukabil işverenin de verdiği ücret karşılığında işçiden işini tam, güzel, temiz, süratli, düzenli, iş birliği içinde, tenkide açık, geçimli, emir ve talimatlara uygun hareket eden, iş güvenliğine özen gösteren, hammadde ve malzemelere dikkat edip bunları verimli bir şekilde değerlendirerek iş yapmasını isteme hakkı vardır. Bu durum işverenin bir hakkı olarak değerlendirileceği gibi evvelemirde Müslüman bir işçinin yapması gereken en doğal hareket olmalıdır (Sabahattin Zaim 2010, 66-67). Çünkü her yönüyle en güzel örnek olan Hz. Peygamber (sas), "*Sizden biriniz bir iş yaptığında Allah, yaptığınız işin içinize sinecek ölçüde hakkını vermenizi sever*" (Beyhakî 2003, c. 7/233) buyurarak Müslüman bir işçinin hedefinin, işini yaparken alacağı ücretten önce Allah'ın sevgisine mazhar olabilmek olduğunu ifade etmektedir. Bunun için de o, işi sağlam ve en güzel şekilde yapmak ve bunun ölçüsünün de "itkân" yani en önce yaptığı işin, tevhid, ihlas, doğruluk, incelik, sağlamlık yönünden kendi içine sinmesi olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle Müslüman işçi, işin gereğini yapmak bir yana her yaptığı işte üzerine artı bir değer koymalıdır (Necmeddin Şeker ve Ferize Yeksek 2019, 20-21).

“İyilik güzel ahlâktır, günah ise seni huzursuz eden ve insanların bilmesinden hoşlanmadığın şeydir” (Müslim b. el-Haccâc 1991, Birr, 14-15) hadisi de “her türlü iyilik, ihsan, itaat, doğruluk, günahsızlık” anlamına gelen “birr” kavramı çerçevesinde Müslüman bir işçinin yaptığı iş eğer içine sınıyorsa, huzursuz etmiyorsa, saklanacak gizlenecek tarafı yoksa görevini tam yaptığının ve bunun da güzel ahlâkının bir göstergesi olduğunu bize açıklamaktadır (Toksarı 1992, c. 6/204).

“Birr” kavramı çerçevesinde, Müslüman bir işçinin iş ortamında amirlerin veya işverenin yanlış ve haksız tutumlarından dolayı görevini ihmal etmesi veya savsaklaması veya eksik yapmasının yanlış bir tutum olacağını da Rasûlullah’ın (sas) şu hadisinden anlayabiliriz: “‘İnsanlar iyilik yaparlarsa biz de iyilik yaparız; zulmederlerse biz de zulmederiz.’ diyen zayıf karakterli kimseler olmayın. Bilakis iyilik yaptıklarında insanlara iyilik yapmayı, kötülük yaptıklarında ise onlara zulmetmemeyi içinizde (bir ilke olarak) yerleştirin.”(Tirmizî 2015, Birr, 63). Hatta bu davranışın daha da fazlasını Ukbe b. Amir’e bazı ahlâki prensipleri tavsiye ettiği bir rivayette de şöyle görmekteyiz: “Seninle ilgisini kesenden sen ilgini kesme! Sana vermeyene sen ver! Sana kötülük edeni sen başışla!”(Ahmed b. Hanbel 2001, c. 4/148,158).

3.4. İzin ve Tatil Hakkı

Emeğin üretime katkısının artırılması açısından etkinlik ve verimlilik kavramları önemli bir yer teşkil etmektedir. Çalışanlar açısından etkinlik ve verimliliğin artırılması konusunda işverenlerin yapması gereken en önemli şeylerden birisi işçinin izin, tatil, yıllık izin gibi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu konu İslâm’da işçi ile işveren arasındaki anlaşma “icâre” kira sözleşmesi kapsamında değerlendirilmektedir. Bununla birlikte işçinin işverenden talep edeceği izin, dinlenme hakkı da bu akdin genel yapısı içinde değerlendirilmektedir. Hatta işçinin iş veriminin artması, iş güvenliği ve iş kazalarının önlenmesinde önemli rol oynaması, temel hak ve hürriyetler konusunun bir uzantısı olması nedeniyle gerekli olarak görülmektedir (Yayla 1997, c. 15/133).

İnsanoğlu yorulan ve yorulduğu zaman da dinlenmesi gereken bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla çalışma hayatı da dâhil olmak üzere hayatın her bölümünde başarı elde edebilmek ve yorgunluğun olumsuz etkilerinden ve risklerinden korunabilmek için zinde kalmaya, bunun için de dinlenmeye ihtiyaç duyar. Bu durum bireysel olarak insanın kendisine karşı vazifelerinin başında gelmekle birlikte, aynı zamanda örgütsel açıdan da çok büyük önem arz etmektedir (Ahmet Ünsür 2020, 768). Nitekim Allah Kur’an’ı Kerim’de insanın çalışmak kadar dinlenmeye de ihtiyacı olduğunu gecenin uyku ve dinlenme için bir vesile olduğunu açıklayarak şöyle ifade etmiştir: “Uykunuzu dinlenme vesilesi kıldık. Geceyi (uyku için) örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık.”(Nebe: 78/9-10-11).

Hz. Peygamber’de (sas), “...Vücutunun (nefsinin) senin üzerinde hakkı vardır. Gözlerin için de senin üzerinde bir hak vardır, ziyaretçilerin için de senin üzerinde bir hak vardır, eşin için de senin üzerinde bir hak vardır”(Buhârî 2015, Edeb, 84) buyurarak bu hususu vurgulamıştır.

Özellikle sanayi devriminden sonra ortaya çıkan yoğun çalışma temposu dinlenme, tatil ve bu zamanların ücretlerinin ödenmesi konusunu gündeme getirmiştir. İş verimliliği, iş sağlığı, motivasyon konularında yapılan araştırmalarda tatilin işçi üzerinde olumlu etkiler yaptığı saptanmıştır. İnanç ve değerler açısından tatilin ele alınıp işçiler lehine düzenleme yapılmasının işyeri barışı ve iş performansına olumlu yönde etki yaptığı da tespit edilmiştir. Ayrıca insanların makul sayılabilecek sürelerin dışında fazladan çalıştırılması beden ve ruh sağlığı açısından olumsuz durumlar ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle insanlara güçlerinin yetebileceği işleri vermek, istihdam planlamasını buna göre yapmak ve çalışma saatlerini de buna göre planlamak gerekmektedir (Ahmet Ünsür 2020, 769-71).

3.5. Emanete Riayet ve Liyakat

“Ebû Hureyre’den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Gerçek Müslüman diğer insanların elinden ve dilinden selamette olduğu, gerçek mü’min de insanların kanları ve malları konusunda güvende olduğu kimsedir.”(Nesâî 2010, İmân, 8). Emânete riayet etmek

bir Müslümanın asli vazifelerindedir. İşçiye bir işi yapabilmesi için verilen alet-edevat, makine ve ekipman da emânet olarak değerlendirilmektedir. Rasûlullah (sas) "Emaneti olmayanın imanı da yoktur"(Ahmed b. Hanbel 2001, c. 3/135) buyurarak emanete riayeti imanla ilişkilendirmiştir. Dolayısıyla Müslüman bir işçinin kendisine sunulan iş imkânını ve o işi yapabilmesi için kendisine verilen malzemeleri inancının gereği koruyup kollaması gerekmektedir. İşverenin de işçisinden kendisine iş yapmak için teslim ettiği alet-edevat, makine, ekipman gibi üretim malzemelerini korumasını isteme hakkı vardır (Sabahattin Zaim 2010, 67).

Emânete riayeti ihsan kavramı açısından ele alacak olursak kaynaklarımızda konuyla ilgili rivayet edilen çarpıcı bir örnek verebiliriz: "Abdullah b. Ömer, bir gün arkadaşlarıyla beraber gezinmek için Medine'nin dışına çıkar. Uygun bir yerde durup sofralar kurarlar. O sırada sürüsünü oradan geçiren bir çoban, yemek yiyenlere selam verir. Abdullah b. Ömer çobanı yemeğe davet eder. Çoban oruçlu olduğunu söyler. Bunun üzerine Abdullah; böyle şiddetli sıcağın olduğu bir günde, bu dağlarda bu sürüye çobanlık yaparken oruç tutuyorsun öyle mi? diye sorar. Çoban zamanını değerlendirdiğini söyler. Aldığı bu cevap üzerine Abdullah b. Ömer, çobanın samimiyetini sınamak ister. 'Bu sürüden bir koyunu bize satar mısın? Sana parasını veririz, etinden de veririz. Böylece akşam iftar edersin.' der. Çoban ise; 'Koyunlar benim değil Efendim!' karşılığını verir. Abdullah b. Ömer; 'Koyunu kurt yedi desen efendin nereden bilecek?' der. Çoban arkasını dönüp giderken bir taraftan da parmağını semaya kaldırarak şu sözleri söyler; "'iyi ama Allah nerede?!'" (Beyhakî 2003, c. 4/329).

Emânete riayet konusunda vârid olan bir hadis de şu şekildedir: "Kendisine emredilene tamü tamına, eksiksiz olarak ve gönül hoşluğu ile yerine getirip verilmesi istenilen kişiye veren güvenilir Müslüman kasadar, sadaka veren iki kişiden biridir." (Buhârî 2015, Zekât, 26).

İşçi-işveren ilişkisi açısından meseleye bakılacak olursa işçiler de işverene birer emanet olarak görülebilir. Hz. Peygamber (sas) bu durumu "Her biriniz birer çobandır ve elinin altındakilerden sorumludur. İnsanlar üzerinde bulunan devlet başkanı bir çobandır ve o idâresinde bulunan insanlardan sorumludur. Erkek insan ev halkı üzerinde bir çobandır ve o ev halkından sorumludur. Kadın da kocasının evi ve çocukları üzerinde bir çobandır; o da bunlardan sorumludur. (Hizmetçi) kul efendisinin malı üzerinde bir çobandır ve o da bundan sorumludur. Dikkat edin! Her biriniz çoban ve her biriniz kendi eli ve idâresi altındakilerden sorumludur"(Buhârî 2015, Itk, 17) buyurarak dile getirmiştir. Bu anlamda işçilerin çalışma şartlarının uygun olması, ihtiyarlık ve işsizlik tazminatı, işyerindeki sağlık ve iş güvenliği şartlarının uygunluğu vb. konularda en yüksek hassasiyet gösterilmelidir (Sabahattin Zaim 2010, 68-69).

İş hayatında en önemli konulardan birisi de liyâkat meselesidir. Kur'an-ı Kerim'de "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi iştikte, her şeyi görmektedir"(Nisa: 4/58) buyurularak emanetlerin ehliyet sahibi kişilere verilmesi emredilmektedir. Adalet ve liyakat bir toplumu ayakta tutan en önemli amillerdendir. Bu ilkeler sadece yönetici ve hâkimler değil toplum yapısı içerisinde en üstten başlayarak en alt kademedeki çalışana kadar herkesin riayet etmesi gereken ilkelerdir. Bir toplumun geleceğe güvenle bakabilmesi için yaptığı işin düzgün yapmayan, dünya-ahiret, ruh-beden, iş-ibadet dengesini gözetmeyen sadece kendi şahsi çıkarları için hareket eden, hayatı oyun, eğlence ve para kazanma yeri olarak gören insanların iş başına getirilmemesi gerekmektedir (Mehmet Soysaldı 2018, 75,83,93). Nitekim Nebi (sas) kendisine kıyametin ne zaman kopacağı sorulduğunda: "İş, ehli olmayan, liyakatsiz kişilere verilince (toplumsal) kıyameti bekle, kıyametin kopması pek yakındır"(Buhârî 2015, İlim, 2) buyurmuştur. Dolayısıyla konuya iş hayatı açısından bakacak olursak ister işçi, ister işveren olsun liyakatsiz insanlara iş emânet edilmemesi ve bu konuda da talepte bulunulmaması gerekmektedir.

SONUÇ

İnsanoğlunun ilk çağlardan beri, iktisadi alanda çözmeye çalıştığı konuların en başında üretim, üretim sonucu ortaya çıkan değer ve bu değerın nasıl bölüşüleceği meselesi yer almaktadır. İnsanların bu meseleyi anlayış ve değerlendiriş biçimlerinde, içinde yaşadıkları zaman, coğrafya, sosyo-kültürel yapı ve inanç sistemleri etkili olmuştur, diyebiliriz.

İslâmî iktisat düşüncesinde emek kavramına yaklaşım temelde Kur'an ve Hz. Peygamber'in (sas) sünnetine dayanmaktadır. İslâm âlimleri bu kavramı, Allah'ın Kur'an da koyduğu temel prensipler ve Hz. Peygamber'in (sas) uygulamalarını esas alarak zamanın ve coğrafyanın şartlarına da uygun bir şekilde Allah ve âhret inancı, adalet, hürriyet, sulh, dayanışma, fertlerin yararını zedelemeyen toplumun yararını temin etme gibi temel prensipler çerçevesinde değerlendirmişlerdir.

-Modern iktisadi düşüncede insan, en az çabayla en fazla fayda elde edebilmeyi hedeflemektedir. Bu nedenle modern iktisadi düşüncede bir kişi eğer serveti varsa ve zenginse onun çalışmasına gerek yoktur. Hz. Peygamber'e (sas) göre ise kişinin zengin olması nedeniyle çalışmaktan, üretmekten vazgeçmesi kabul edilemez bir durumdur. Dolayısıyla Hz. Peygamber (sas) tarafından tembellik, dilencilik, zamanı boş veya faydasız işlerle geçirmek uygun görülmemektedir.

-Kapitalist sistem özellikle ilk ortaya çıktığı dönemlerde sadece yüksek miktarda üretim ve kâr hedeflediği için insan haklarını, işçi haklarını görmezden gelmiş bu tavır zamanla çok ağır şartlar altında çalışan işçilerin hak arama mücadelelerine sebep olarak işçi, işveren gibi sınıflar oluşmasına ve çıkar çatışmalarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Modern iktisatta işçi ve işveren kesimleri devamlı bir çıkar çatışması içerisinde olduklarıdır. İşçi üretimde oluşan değerden hak ettiği payı almayı, ücretlerin artırılması, sosyal hakların genişletilmesi gibi taleplerde bulunurken; işveren masrafları kısarak kârını daha çok artırmayı hedeflemektedir. Çoğu zaman bu çatışma hali, iki tarafın da birbirini yok edecek kadar yıkıcı seviyelere gelebilmektedir. Bunun karşılığında Rasûlullah'tan (sas) ulaşan rivayetlere göre İslâm iktisadında işçi-işveren gibi sınıflar yoktur. Bir insan aynı anda hem işçi hem de işveren olabilir. İşçi-işveren ilişkileri hususunda işveren çalıştırdığı işçinin ücretini tam ve zamanında, tatil ve sosyal haklarını tıpkı kendi yaşam standardına yakın bir seviyede vermekle, sağladığı iş imkânını işçinin emeğini sömürmek açısından bir tehdit unsuru olarak kullanmamakla ve işi ehline vererek liyakati gözetmekle yükümlüdür. İşçi ise çalıştığı işin hakkını vermek, kullandığı alet edevatı korumak, zamandan ve kaliteden çalmamak, emeğini bir şantaj aracı olarak kullanmamakla yükümlüdür. İşçi ve işveren kesimleri ellerinde bulundukları güçleri birbirlerinin aleyhine kullanma eğilimine girerlerse o zaman devlet hem işçi hem de işveren açısından ücretler konusuna müdahale edebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. 2001. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Ahmed Naim, Babanzâde, ve Kamil Miras. 2018. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. ed. Salih Şengezer vd. İstanbul: Türkiye Diyanet İşleri Yayınları.
- Ahmet Efe. 2018. "İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 7(13).
- Ahmet Ünsür. 2020. "Çalışma Hayatında Dinlenme ve Tatiller Konusunun İbadet Hakkı ve Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi". *Akademik İncelemeler Dergisi* 15(2).
- Ali Bardakoğlu. 2000. "İcâre". *DİA*.
- Arif Ersoy. 2010. "İslam ve Liberalizm". *Eskiyeni Dergisi* (18).
- Armağan, Servet. 2012. "İslam Hukukunda İşçi - İşveren Arasındaki Münasebetler ve Bazı Düşünceler". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* (31): 233-46.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. 2003. *Şu 'abü'l-îmân*. Riyâd.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl el-. 2015. *Sahîh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- Çağrı, Mustafa. 2019. "İhsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihsan--iyilik> (12 Temmuz 2019).
- Çalgan, Mehmed Ali. 2015. "Hadisler Işığında Kalkınma". Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. 2009. *Sünen*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Enver Uysal. 2018. "Dini ve ahlâkî Açından Çalışma ve Emegin Önemi". İçinde *Emegin Değeri: Din Ve Emek İlişkisi*, ed. Ali Arslan vd. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 27.
- Görmez, Mehmet, Mehmet Emin Özafşar, ve vd. 2020. *Hadislerle İslam (Hadislerin Hadislerle Yorumu) 1*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Gül, Muammer. 2014. "İslam İktisadi Gelişmesinin Tarihi ve Dini Dinamikleri". (17): 71-106.
- Güneş, Fatma. 2018. "Konvansiyonel ve İslam ekonomisinde devletin rolü". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- "<https://sozluk.gov.tr/>". 2021.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. 2010. *Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- İlhan Eroğlu ve Fatma Çelik. 2018. "Uluslararası İslam Ekonomisi, Finans ve Etik Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı". İçinde *İktisadi ve Sosyal Boyutuyla İslâm'da Çalışma*, ed. Seyfettin Erdoğan vd. İstanbul: Pazar Reklam, Danışmanlık, Matbaa ve Organizasyon.
- Kallek, Cengiz. 1997. *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Khan, Muhammad Akram. 2017. *Hz. Peygamber'in (sas) İktisadi Öğretileri*. İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Mehmet Soysaldı. 2018. "Veda Hutbesinde Evrensel İlkeler". *Hikmet Yurdu* 11(21).
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hüseyin el Kuşeyrî. 1991. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arâbî.
- Necmeddin Şeker ve Ferize Yeksek. 2019. "Hadislerde İhsan Kavramı". *Akademik Us* 3(1).
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb en-. 2010. *Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. 2012. *el-Minhac Şerhu Sahîh-İ Müslim b. el-Haccac*. İstanbul: Polen Yayınları.
- Oğuz, Orhan. 1992. *İktisada Giriş, Temel Kavramlar ve Prensipler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Matbaa Birimi.

- Özaydın, Arif, ve Esra Turan. 2018. "İktisadi Kalkınmaya Yaklaşım Açısından İbn Haldun ve Adam Smith". İçinde *Uluslararası İslam Ekonomisi, Finans ve Etik Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı: 3-4 Kasım, 2018*, ed. Seyfettin Erdoğan ve vd. İstanbul: Basım Pazıl Reklam, Danışmanlık, Matbaa ve Organizasyon, 115-65.
- Sabahattin Zaim. 1971. *Çalışma Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Yayınları.
- Sayım Yorğun. 2019. "İslam Ülkelerinde Sendikal Haklar ve Yaşanan Sorunlar". İçinde İstanbul: İksam Yayınları.
- Sırım, Veli. 2016. "İslam Ekonomisinde İşçi-İşveren İlişkileri". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*: 773-85.
- Suat Erdem. 2019. "İslam Hukukunda Çalışanların Hakları",/. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (15).
- Tabakoğlu, Ahmet. 2010. "Bir İlim Olarak İslam İktisadı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16: 11-34.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ et-. 2015. *Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- Toksarı, Ali. 1992. "Birr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6: 204-5.
- Uğur Erman. 2019. "İslam'da Ticaret Ahlakının Oluşmasında Hadislerin Rolü". *Journal of Academic Value Studies* 5(4).
- Yayla, Mustafa. 1997. "Hafta Tatili (İslâm Hukuku)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15: 132-34.
- Zaim, Sabahaddin. 1992. *İslam-İnsan-Ekonomi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Zaim, Sabahattin. 2010. *İslâm Ekonomisinin Temelleri*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayın No:6.